

Fetva mecmualarının millî kıymeti

Yazan:

İsmail Hami Danişmend

— 2 — [*]

İslâm hukukunda «fetvâ» demek, «kanun» demektir. Bu kanun şu üç unsurun telifinden mütevelliddir: 1) Kur'an ve Hadis; 2) İctihad; 3) Örf ve âdet.

Bu üç esastan «İctihad» ı bundan evvel tetkik etmiş ve dört İmamın icthad sistemleri arasındaki farkları gözden geçirmiştik. Bu farklardan çıkan neticeye göre Hanbelilerle Mâlikiler bilhassa metne ve Hanefilerle Şâfiiler de metnin ruh ve manasına aklı, örf ve âdete istinad ediyor demektir. Bu vaziyete göre Hanbelilikle Mâlikilik muhafazakâr, Hanefilikle Şâfiilik liberal sayılabilir.

Bu dört mezhebin imamlarına «Müctehid-i mutlak» denir: Çünkü bunlar Kıyasa vesair esaslara istinaden Kur'anla Hadis metni hakkında şahsî icthadlar serdetmek suretile Fıkıh ilminin «Usul» denilen esaslarını kurmuşlardır. Bu ilk esaslardan sonra «Fürû» denilen teferrüatla meşgul olmuş âlimlere de sadece «Müctehid» ismi verilir, «Usul» ve «Fürû» un teşekkülünden sonra artık İctihad kapısı kapanmış ve bu vaziyet üzerine muahhar İslâm hukukşinasları yalnız mutlak müctehidlerle müctehidlerin icthadlarına müstenid fetvâlar tertib etmekle iktifa etmişlerdir. Devlet teşkilâtında «Müftî» unvanını alan bu hukukşinasların fetvâları, «İstiftâ» denilen bir sualin tahriren verilmiş bir cevabı mahiyetindedir. Burada hatıra gelebilecek bir mesele vardır: Eski İctihad kapısı kapanmış olduğuna göre, muahhar devirlerde verilmiş ve verilebilecek fetvâların tertibinde Müftîlerin şahsî icthadlarının hiç bir tesiri yok mudur? İctihad kapısının kapanması Fıkıhın ancak Usul ve Fürûna münhasır bir vaziyettir: Binaenaleyh bu Usul ve Fürûna müstenid tatbikat itibarile Müftînin icthad hakkı pek tabiidir. Müslüman memleketleri arasında örf ve âdet itibarile görülen farklarla tehalüflerin kanun ve hukuk sahalarında ifade edilebilmesi için ameli bir icthaddan başka çare var mıdır? Meselâ Kur'an ve Hadis metinleriyle müctehidler tarafından kurulmuş esasların Çin, Mağrib ve Türkiye örf ve âdetlerinden mütevellid hukukî meselelere tatbikında Müftîlerin şahsî telâkkileri müessir olmamak kabîl değildir. İşte bundan dolayı Fetvâ demek, İslâm fıkıhının muhtelif kültür dairelerindeki mahallî şeraite tatbik şeklini gösterir bir vesika demektir.

Roma hukukunda da buna benzer bir vaziyet vardır: «On iki levha kanunu» ile ondan sonra yazılan kanunların şümül dairesinden haric kalan meselelerin nasıl halledilebileceği hukukşinaslardan sorulur, yani bir nevi «İstiftâ» yapılır ve İslâmiyetteki «Fetvâ» şeklinde tahriren alınan cevaba «Responsa prudentium = Hükema cevabları» denirdi. Hatta (Auguste) devrinden itibaren İslâmiyetteki «Müftî» lere benzer bir takım resmî memurlar bile tayin edilmişti: «Jurisprudentes» denilen bu hukuk âlimlerinin her hangi bir hukukî suale verdikleri cevablar, tıpkı İslâmiyetteki Fetvâlar gibi kanun kuvvetini haizdi (1).

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz vaziyete göre, İslâm medeniyetinin muhtelif milletlere göre ayrılan kültür dairelerinden her hangi birinde asırlarca sürmüş bir «İftâ» ve «İstiftâ» faaliyeti biriktirdiği fetvâlarla vücude gelen mecmualar, örf, âdet vesaire gibi mahallî şartlar ve millî hususiyetlerle alâkadar olmak itibarile o dairede yaşayan İslâm kütlesinin yalnız hukukî değil, aynı zamanda içtimâî tarihinin de en kıymetli membaları hükümdedir. Meselâ İslâm camiasının Türkiye dairesinde tertib edilmiş muhtelif fetvâ mecmualarını gözden geçirmek, eski Türk cemiyetinin nasıl yaşadığını, içtimâî hayatının bütün hususiyetlerini, muhtelif devirlerdeki ahlâkî, iktisadî ve siyasî telâkkilerini, hulâsa cemiyetin kalbine kafasının nasıl işlediğini bütün inceliklerle görüp seyretmek demektir. Tarihte devletle millet, fetvâ mecmualarında ise bütün sınıflarile cemiyet görülür. Bu itibarla fetvâ mecmuaları tarih, folklor, etnografya, edebiyat, lisanîyat, hukuk ve hatta devletler hukuku için bile en mühim me hazlerden sayılabilir. Her halde bu muhtelif ilimler bakımından fetvâların tetkik ve tasnifi, devlet tarihimizin yanında bir de cemiyet tarihimizin yol açmak demektir.

Bizim bu yazılarla takib ettiğimiz maksad, işte bu büyük iş hakkında küçük

bir fikir vermekten ve bilvesile birkaç örnek göstermekten ibarettir. Bunun için gözden geçireceğimiz fetvâları tarihe, dile, cemiyet hayatına, ilmi telâkkilere, siyasi ve iktisadî meselelere aid olmak üzere birkaç kısma ayırmak mecburiyetindeyiz.

1 — Tarihle alâkadar fetvâların en mühimlerinden biri (Fatih) in İstanbul fethindeki «Beşinci kol» una aid olarak (Ebüssuud Efendi) nin «Mecmua-i fetvâ» sında tesadüf edilen şu fetvâdır (2):

«Mes'ele — Merhum ve mağfuri'n'leh Sultan Mehmed Han aleyh-ir-rahmeti ve-1-gufran Hazretleri muhrusa-i İstanbulu ve etrafında vaki olan karyeleri anveten fetih mi etmişlerdir?»

«El-cevab — Ma'ruf olan anveten fetihtir. Amma kenâis-i kadime halî üzerine ibka olunmak sulhile fethe delâlet eder. Şene hamse ve erbain ve tis'a mie (= 945) tarihinde bu husus teftiş olunup yüz on yedi yaşında bir kimesne ile yüz otuz yaşında bir kimesne bulunup Yahud-u-Nasâra el altından Sultan Mehmed ile ittîfak idiüp Tekfura nusrat etmeyecek olup Sultan Mehmed dahi auları sebyetmeyüp halleri üzerine mukarrer idecek oldu, bu vecihle fetholuzdu deyü Müfettiş mahzarında şehadet idiüp bu şehadet ile kenâis-i kadime halî üzere kalmıştır.»

Bu fetvâdan maksad, İstanbul cebren fethedilirken içerideki Rumlardan mühim bir kısmının bugünkü tabiriyle bir «Beşinci kol» rolü oynamış olduklarını ve fetihten sonra verilen imtiyazların da işte bu rolün mükâfatı olduğunu tesbit etmektedir. İçerideki «Beşinci kol» belki de imparator (Konstantin Dragazes) in Başvekili (Notaras) la avenesidir. Her halde bu vaziyetin tarih bakımından tetkiki ayrı bir mesele teşkil eder.

2 — Türkiyede başlıca «Lisan-ı İslâm» Türk dilidir: Türk uleması fetvâlarını umumiyetle türkçe yazmışlardır. Hatta

müslümanlar için «Kefere lisanı», yani yabancı dil konuşmak Türk fıkıhınca yasaktır. «Fetâvâ-yı Abdürrahim» in birinci cildinden aldığımız şu üç fetvâ işte bu memnuiyetle ve netice itibarile Türk dilinin şer'an ve resmen himayesile alâkadar (3):

«Zeyd-i müslim min-gayri-zaruretin kefere lisanı üzere tekellüm eylese Zeyde ne lâzım olur?»

«El-cevab — Ta'zir.»

Şu ikinci fetvâ her halde Gırid vesaire gibi rumca konuşulan yerlerle alâkadar olmak lâzım gelir:

«Bir kasabanın Müftisi olan Zeyd meclisinde olan müslimin ile bilâ-zaruretin kefere lisanı üzere tekellüm eder olsalar Zeyd'e ve ol kimesnelere şer'an ne lâzım olur?»

«El-cevab — Ta'zir ile zecr-ü-men'olunurlar.»

İkinci fetvâyı takib eden üçüncü fetvâ, mühtedilerin bile eski dillerini konuşamayacaklarına aid olmak itibarile hususî bir ehemmiyeti haizdir:

«Suret-i mezburede ol kasabanın hâkimi olan Bekir Zeyd'e ve ol kimesnelere bilâ-zaruretin kefere lisanı üzere niçün tekellüm edersiz hatadır didikte Zeyd ve ol kimesnelere ecdadımızın lisanıdır bize halâldir diseler Zeyd'e ve ol kimesnelere şer'an ne lâzım olur?»

«El-cevab — Ta'zir ve istigfar ile tathir-i lisan.»

Türk dilinin intişar tarihi itibarile fevkalâde bir ehemmiyeti haiz olan bu fetvâlardaki «Ta'zir» cezası takdir, hapis ve dayak gibi muhtelif derecelere ayrılır; «Tathir-i lisan» da Türk dilinden başka hiç bir yabancı lisanla dilini kirlenmeyeceğine mahkeme huzurunda yemin etmek demektir.

İsmail Hami DANİŞMEND

[*] Bundan evvelki yazı 6 şubat tarihli sayımızda çıkmıştır.

(1) Bk.: Seignobos, «Civilisation Ancienne», 1905 Paris tab'ı, s. 386-387.

(2) Beyazid Umumî Kütübhanesi, No. 2757, yaprak 106 b - 107 a.

(3) 1243 İstanbul tab'ı, c. 1, s. 116.

Fetva mecmualarının milli kıymeti

Yazan :

İsmail Hami Danişmend

— 3 — [*]

«Bir karyede sâkin müsliminin avretleri kendülere ecnebi olan ricalden kaçmayup ve ba'zı ezmanda rical-ü-nisâ bir yere cem'olup cümle nisâ vücuh ve nühur ve terakileri mekşûfe olduğu halde şâbb-ı emred yiğitlerle maan oturup mükâleme ve mizah ve birbirlerine nazar-ı şevvî idüp bu veçhile ihtilâf ve itilâfî âdet idinseler mezburlara ne lâzım olur?»

«El-cevâb — Ta'zir-i şedid ile zecr-ü-men.»

«El-cevâb — Ta'zir-i şedid ile men' olunurlar.»

«Bu surette ba'zı kimesneler ol tâfeyeye (Böyle itmeyiniz) deyü nush sadedinde olduklarında içlerinden Amr-i şakî bu veçhile olan ef'âl-i nâ-meşrûalarını istihsan idüp (El-âdetü muhakemetün) deyü ibâret okuyup istihlâl-i mahâtım ider olsa Amr'e ne lâzım olur?»

«El-cevâb — Ta'zir-i şedid ve tecdid-i iman-ü-nikâh. Musırr olup rücül itmezse katlolunur.»

Bu fetvada halkın «âdet-i muhakeme» si, yâni atalarından kalma bir ananesi şeklinde gösterilen cemiyet hayatına iştirak eden kadınların «vücuh» u, yâni yüzleri gibi «nühur ve terakileri» yâni göğüsleriyle boyunları da açık olmak itibariyle, toplantıya dekolte tualetle iştirak ettikleri anlaşılıyor! Bilhassa dikkat edilecek noktalardan biri de bu köy yahud kasaba kadınlarının hiç bir zaman erkekten kaçmadıklarından, bu halin onlarda İslâmiyete rağmen devam etmiş bir âdet olduğundan ve yemekli toplantılarının da muayyen zamanlarda yapıldığından bahsedilmesidir. Herhalde şeriat, bu millî an'aneyi işte böyle «idam» cezasıyla tehdid ederek ortadan kaldırmış olmalı.

İsmail Hami DANİŞMEND

(1) Bk.: (İbni Bibi), «Tevârih-i âl-i Selçuk», (Houtsma) külliyatı, C. 4, 1902 Leide tab'ı, S. 163, 167 ve 218.

(2) (Mehemmed Fıkhî) tertibi, 1289 İstanbul tab'ı, C. 1, S. 148-149.

(3) Aynı eser, C. 1, S. 152

şer'i nazar idüp ve tehîe ittikleri at'imeyi muhteliten oturup ekliymeği âdet eyeseler mezburlara ne lâzım olur?

«El - cevâb — Ta'zir-i şedid ile zecr-ü-men.»

«Suret-i mezburede karye-i mezburenin imamı olan Zeyd dahî cem'iyet-i mezbureye varmağa müteheyyi' oldukça ulemâdan Amr Zeyd'e (Sen bunları men'itmediğinden mâdâ kendin dahî anlar ile maan gitmek imam olmana muhildir) deyü nush ve nehyü-an-il-münker ittikte Zeyd ısga itmeyüp nisvanı ile maan ol cem'iyete varup ke-l-evvel anlar ile otursa Zeyd'e ne lâzım olur?»

«El-cevâb — Ta'zir-i şedid ve azl-i ebed.»

Bu fetvada tavsir edilen şey, bugünkü tâbiriyle bir «sosyete hayatı» ndan başka bir şey değildir. Öyle bir «sosyete hayatı» ki İmam Efendi bile ailesiyle beraber iştirâk ediyor, erkeklerle kadınlar bir arada yemek yiyor, hattâ İmam şeriatin ihtarına kulak asmıyor ve nihayet hem kendisi bir daha Devlet hizmetinde kullanılmamak üzere azlediliyor, hem iştirâk ettiği cemiyet «Ta'zir» cezasına çarptırarak dağıtılıyor! Her ne kadar bu cemiyetin bir Bektaşî vesaire cemaati olmak ihtimali akla gelebilirse de, şer'i vesikalarda öyle zümrelerden umumiyetle «Râfidî» ve «Şii» gibi tâbirlerle bahsedilmesine mukabil burada «Ehl-i islâm tâifesi» denildiğine göre, böyle bir ihtimalin varid olamayacağı pek tabiidir.

2 — Bu muhtelit hayatın istisnaî bir hal olmayıp «Âdet-i muhakeme», yâni Lâle devrinde henüz devam eden eski bir an'ane şeklinde olduğu da gene (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin şu ikinci fetvasıyla sâbittir (3):

İslâm şeriatının esaslarıyla müslüman milletlerinin millî an'aneleri arasındaki intibak nispeti muhtelif memleketlere ve muhtelif devirlere göre değişir; çünkü hiç bir müslüman cemiyetinin umumî hayatı İslâmiyet esaslarına birdenbire ve tamamıyla intibak edememiştir. Meselâ şer'an içki memnû, tesettür mecburidir: Fakat bu memnuiyetle bu mecburiyete her zaman her yerde ve aynı nispette riâyet edilmiş değildir; misal olarak Türk cemiyetini ele alacak olursak, Osmanlı devrinde şeriat hâkim olduğu için bir kaç kere içki yasasına tesadüf edilmesine mukabil, ondan evvel Anadolu Selçukilerinde millî âdetin dinî memnuiyete tercih edildiğini görürüz: Selçuknâmelerden anlaşılacağına göre, Selçukilerin Devlet teşkilâtında bir taraftan Osmanlı hükümetindeki «Şeyhülislâm» a muâdil bir «Kadi-l-kudât» ın idaresinde Kadılarla Müftilerden mürekkep bir şer'i ve dinî teşkilât olduğu halde, bir taraftan da Türk türresi mucibince sarayda bir «Şaraphane» ile bir «Bezmhane» bulunuyor, Sultanın huzurunda «Kibâr-ümerâ» dan mürekkep «Bezm-i husrevâne» ler ve yahud «Meclis-i işret» ler kuruluyor ve bütün bunlara aid hizmetlere de bir «Emir - i Meclis» le bir çok «Şarabdar» lardan mürekkep bir takım resmî memurlar bakıyordu (1)! Bunlardan «Şarabhane» her türlü içki mahzen ve yahud kileri, «Bezmhane» işret salonu «Bczm» ve yahud «Bezm-i husrevâne» hükümdarın resmî işret meclisi, «Emir-i Meclis» işret nazırı ve «Şarabdar» lar da Şarabhane memurlarıdır! Şu halde Selçukî teşkilâtında İslâm şeriatini «Kadi-l-kudât» ın temsil etmesine mukabil, Türk türresini de «Emir-i Meclis» temsil ediyor demektir! Bu vaziyete göre Türk hukuk tarihinin umumiyet itibariyle üç devre ayrılabilir:

1 — Müslümanlıktan evvelki devirde millî türe hâkimdir;

2 — İslâmiyet devrinde Selçukilerden ilk Osmanlılara kadar dinî hukukla millî türe tev'em olarak mer'edir;

3 — Osmanlı imparatorluğunda Şeriat eski örf ve âdet hukukunu tedricen ortadan kaldırmıştır.

Şarab memnuiyetindeki vaziyet «Te-settür» mecburiyetinde de tespit edilebilir: İslâm kanununun bilhassa bu esasını Türk cemiyetinde hiç bir zaman tam ve umumî bir şekilde tatbik edilememiştir. Malûm olduğu veçhile bu vaziyet bir taraftan göçebelik ve meskûniuk şeriatine tâbi olduğu gibi, bir taraftan da millî âdetler ve an'anelerle «Şia» mezheblerinin sünnilikten çok müsaid olan ahkâmına tâbidir. Bilhassa yörük ve çiftçi hayatı cemiyetin birbirlerinden ayrı birer kadın ve erkek zümresine taksim edilmesinin en büyük mânîi demektir. Hattâ şehirlerle kasabalarda şeriatin cemiyete tamamiyle hâkim olduğu devirlerde bile müslümanlıktan evvelki «sosyete hayatı» nın devamına ve bu yüzden şeriatle örf ve âdetin bir nevi mücadelesine aid fetvalar vardır. Misal olarak burada bazılarını gözden geçireceğimiz bu fetvalarda dikkat edilecek en mühim noktalardan biri «Karye» kelimesinin mânâsıdır «Bâb-ı Âli» nin son devir «Kitâbet-i resmiyye» sinde yalnız «köy» mânâsına kullanılan bu kelime Arab dilinde «şehir» mânâsına da gelir ve şer'i lisanda işte bu iki mânâsının herhangi biri kastedilebilir. Bu vaziyete göre fetvalarda geçen «karye» hem köy, hem kasaba, hem şehir demektir.

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

1 — «Üçüncü Ahmed» devrinde Şeyhülislâm olan (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin «Behcet-ül-fetâvâ» sında şöyle bir fetvaya tesadüf ederiz (2):

«Bir karyede sâkin ehl-i islâm tâifesinin ricalî beher sene bir yevm-i mahsusta elbise-i nefiselerini giyüp ve düzenüp ve şâbbe kızların ve avretlerin envâ-ı zîynetler ile yevm-i iydedeki gibi tezyin idüp karye kurbünde bir mevzi' muayyende cümlesî maan cem'olup cümle nisâ mekşûfet-ül-vücuh oldukları halde şâbb-u-emred yiğitler ile maan oturup mükâleme ve mizah idüp taraftaydan birbirlerine bilâ müsevvig-i

[*] Bundan evvelki yazılar 6 ve 23 şubat tarihli sayılarımızda çıkmıştır.

Fetva mecmualarının millî kıymeti

Yazan:

İsmail Hami Danişmend

— 6 — [*]

nazariyesinden ilham almıştır. Fakat bu tahmini kuvvetli bir ihtimalden başka bir esasa istinad ettirmek kabil değildir. Zaten meselenin bizim bildiğimiz yegâne vesikası (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin verdiği fetvadan ibarettir. Her halde vâz efendinin nazariyesi o zamanın muhafazakârlarile mutaassıbları arasında umumî bir heyecana sebebiyet vermiş olmalı ki mesele hakkında «istiftâ» ya lüzum görülmüştü! Şeyhülislâmın bu husustaki fetvası işte şöyle (3):

«Vâz namında olan Zeyd küsiye çıkıp halka va'zederken hayvanattan hâlâ mevcut olan maymun ümem-i salîfeden memsuh olan benî-âdem nesline dendir dese Zeyd'in bu kavlinin aslı var mıdır?

«El-cevab — Yoktur ve ümem-i memsuh üç günden ziyade baki olmayıp cümlesi helâk olmuşlardır.»

İlim tarihimiz için çok kıymetli bir vesika sayabileceğimiz bu küçük fetvanın her şeyden evvel dikkat edilecek en mühim noktası, vâza hiç bir ceza verilmeyip yalnız cevap verilmesinden ibaret oluşudur: (Darwin) nazariyesinin bugün bile Amerika Birleşik Devletleri hükümetlerinden bazılarında din hissine mugayir sayıldığından dolayı maarif programlarından resmen kaldırılmış olduğu gözönüne getirilecek olursa, Onsekizinci asır Türklerinin fikir hürriyetine verdikleri kıymeti takdir etmemek imkânı kalmaz.

(Yenişehirli) nin fetvasına göre, isminin bilmediğimiz vâzın maymun cinsini insan cinsile birleştirmesi bütün beşeriyete şamil umumî bir nazariye şeklinde olmayıp yalnız «memsuh» mil-

letlere münhasır bir izah şekliyle ibaret gibi görünüyor. Arab dilinde «memsuh» kelimesi, şekli bozulup tereddidi et-

miş mahlûkların sıfatıdır. İslâm efsanelerinde bunlara aid birçok rivayetler vardır: Bu efsanevi rivayetlere göre birçok hayvanlar «memsuh» sayılır (4). Fakat Hadis'e ve Tefsir'e göre şer'an yeryüzünde hiç bir «memsuh» cins kalmamıştır ve hatta (Yenişehirli) nin fetvası işte bu şer'i esasa istinad etmektedir. Şu halde ismi meçhul vâz efendi bu şer'i telâkki hilâfına olarak insanla maymunu nesil birleştirmiş ve bunun için de «memsuhiyet» esasında istifade etmiş demektir! Dikkat edilecek noktalardan biri de (Abdullah Efendi) nin fetva metnine göre vâzın insan maymunu nesil itibarile birleştirdi muhakkak olmakla beraber, insanı maymunluktan tekâmül etmiş değil, maymunu insan halinden tereddidi etmiş gül göstermesidir! Fakat bu telâkki ancak fetva metninin çok kısa geçen izahından anlaşılıyor. Vâzın tezini nasıl şer'î hedip ne gibi tafsilat verdiği malûm olmadıkça bu hususta vazih bir fikir hasıl etmek imkânı olamaz. Onun için bizce bu fetvanın bütün ehemmiyeti Türk kültür tarihinde böyle bir meselelerin daha Onsekizinci asırda ortaya atılmış olduğunu göstermesinden ibarettir.

İsmail Hami DANİŞMEND

[*] Bundan evvelki yazılan 6, 23 şubat ve 7, 18, 27 mart tarihli sayılarımızda çıkmıştır.

(1) «Tarih-i Naimâ», 1280 İstanbul tab'ı c. 5, s. 55.

(2) «Mesnevi-i şerif», 1268 İstanbul tab'ı, s. 211.

(3) «Behcet-ül-fetâvâ», 1289 İstanbul tab'ı, c. 2, s. 558.

(4) Bk.: Âli Çelebi, «Künh-ül-ahbâr», 1277 İstanbul tab'ı, c. 1, s. 80.

Gazete, mecmua ve radyo gibi kolaylıklar ortaya çıkmadan evvel fikir neşrinin bir vasıtası kitabsa, biri de vaiz kürsüsüydi. Tıpkı kitap gibi kürsi de ileri geri her türlü fikrin müdafasına alet olurdu. Aynı bir kürsiden bazan taassubun şeytanî sesi yükselir, bazan da fikir hürriyetinin rahmanî sadası aksedebilirdi. Meselâ Milâdın Onyedinci asrında kültür tarihimize menfi satırlarla akseden bir taassub sesi yükseldi: Büyük şair (Şeyhülislâm Yahyâ) Meşihat makamında iken yazdığı gazellerden birini:

Mescidde riya-pişeler itsün ko riya'yi Meyhaneye gel kim ne riya ver ne mürâyi matlâile başlatıyordun! Hür fikirli Şeyhülislâmın bu güzel beyit taassubun beynine bir yıldırım gibi indi: Fatih caminin mutaassıb vâzı (Hürşid Çavuş oğlu) derhal kürsiye çıkıp (Naimâ) nin aynen kaydettiği şu sözlerle işbaşındaki Şeyhülislâmı alenen tekfir etti (1):

— Ümmet-i Muhammed! Her kim bu beyti okursa kâfir olur, zira bu beyt küfr-i sarihtir!

Mutaassıb vâz vaktin Şeyhülislâmını Fatih kürsüsünde açıktan açığa tekfire cür'et ettiği halde, fikir hürriyetinden istifade ettiği için hiç bir ceza görmüyor ve hatta (Naimâ) bile tahammülün bu derecesine hayret ederek «El-aceb ki bu faziha-i azîme ile muâhaze olunmadı» diyordu! Onyedinci asırda bizzat kendi aleyhindeki taassub hareketini cesasız bırakan (Şeyhülislâm Yahyâ) dan sonra, Onsekizinci asırda da hür fikirli bir vâz hakkındaki fetvasında hiç bir ceza tayin etmeyen büyük bir Şeyhülislâm daha görüldü: Günün birinde vâzın biri kürsiye çıkıyor, insanla maymun arasında sezdiği nesil birliğinden bahsediyor ve Meşihat tarafından hiç bir cezaya müstahik görülüyordu!..

Avrupa kültür dairesinde ancak Ondokuzuncu asrın ortasında tedvin edilebilen «Tekâmül ve istiftâ» nazariyesi Türk ilim tarihinde (Darwin) den tam altı asır evvel yaşayan şanlı Türk dâhisi (Mevlâna Celâlüddin-i Rumî) nin «Mesnevi» sine dayanacak kadar eskidir. «Mesnevi» nin muhtelif cildlerle fasıllarında muhtelif münasebetlerle ve en sarîh tâbirlerle izah edilen bu nazariyenin en vazih ifadesini şu mısralarda görebiliriz (2):

Ez cemâdi mürdem u nâmî şüdem
Vez nemâ mürdem be-hayvan ber zedem
Mürdem ez hayvânî vu âdem şüdem
Pes çi tersem ki zi mürdem kem şüdem
Hamle-i diger bîmîrem ez beşer
Tâ ber ârem ez melâik perr-ü-ser

Yâni: «Cemâd halinden ölüp (= çıkıp) nebat oldum ve nebatlıktan ölüp (= çıkıp) hayvanlığa erdim. Hayvanlıktan da ölüp (= çıkıp) insan oldum. Arık ölmekle yok olurum diye niçin korkayım? Bir kere de insanlıktan ölüp melekler içinde baş kaldırırım.»

Bu güzel fıkradan anlaşılacağı gibi, (Mevlânâ) toprak halinden başlattığı tekâmül seyrini nebatlık ve hayvanlık menzillerinden geçirdikten sonra insanlık merhalesinde durdurmuyor, ondan sonra da ruhânî bir melekût âlemine kadar götürüyor! (Süruri) ile (Ankaravi) den (Âbidin Paşa) ya kadar muhtelif «Mesnevi» şârihleri (Mevlânâ) nin bu veciz nazariyesini gerek zamanlarına, gerek şahsi telâkkilerine göre şerh ve tefsire çalışmışlarsa da, bizce bu nazariyenin metni her türlü tefsir ve izah ihtiyacından vareste sayılabilecek kadar sarihtir.

Bu vaziyete göre, insanın tekâmül ve istiftâ suretile hayvanlıktan çıkmış olduğuna aid fikir, Hicretin Yedinci ve Milâdın Onüçüncü asrındanberi Türk ilim tarihinde muhtelif şârihlerin devir devir yaptıkları muhtelif izahlarla yer tutmuş çok eski bir nazariye demektir. Onsekizinci asırda ve meşhur Şeyhülislâm (Yenişehirli Abdullah Efendi) nin meşihat devrinde maatteessüf isminin bilmediğimiz cesur bir vâz camide kürsiye çıkıp insanla maymun arasındaki nesil birliğinden bahsederken belki de Türk ilim tarihinin bu eski

